

1. Intenzifikace společenských reprodukčních procesů a vědomí

Intenzivně rozšířená reprodukce národního hospodářství, o níž usiluje ekonomická strategie marxisticko-leninské strany, je význačným rysem a materiálním základem utváření rozvinuté socialistické společnosti. Potřebné zvyšování produktivity práce je v rozhodující míře vázáno na nový stupeň spojení předností socialismu s vymoženostmi vědeckotechnické revoluce, na hlubší působení vědy a techniky v oblasti ekonomického a sociálního pokroku, na kvalitativní rozvoj duchovně tvůrčích potenci a subjektivního faktoru.

Je tedy patrné, že intenzivní typ ekonomické reprodukce je jen momentem intenzifikace celého společenského reprodukčního procesu spojeného s přechodem k rozvinutému socialismu. Zároveň s procesy kvalitativního rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů zahrnuje intenzifikace výroby také intenzifikaci všech důležitých procesů života společnosti. Kvalitativně intenzivní utváření ekonomických a politických mocenských vztahů socialismu prostřednictvím chování orientovaného na výkon v práci, na jehož základě se výrobci jako vlastníci a vykonavatelé moci účastní konkrétního výrobního procesu, je předpokladem ekonomického růstu společnosti právě v té míře, v níž je toto chování vázáno na procesy revolučního ideologicko-politického vyzrání. Intenzifikace ekonomických reprodukčních procesů v socialistických společenských podmínkách může být v žádoucím tempu, v nutném rozsahu, s nezbytnou stabilitou a kontinuitou objektivně prosazena jen tehdy, je-li spojena s intenzivně rozšířenou reprodukcí výrobního způsobu a nadstavby. To však neznamená nic jiného než intenzifikaci socialistického životního způsobu, životních činností lidí, masově se opakujících v pracovní sféře i mimo ni, neboť životní způsob ztělesňuje bytí a pohyb všech společenských vztahů a podmínek. Intenzifikace životního způsobu zahrnuje „zkracování“ sociálního času a sociálního prostoru spojené s rozvojem výrobních sil, a současně znamená, že člověk v rámci socialistických vlastnických a třídních vztahů a pod vedením strany ve stále větší míře ovládá všechny životní okolnosti. Implikuje obohacování kulturně duchovních, morálních a mezilidských vztahů na základě zvyšování materiální životní úrovně, předpokládá smysluplný, bohatý a intenzivní život probíhající v nejrozmanitějších, individuálně jedinečných a zároveň sociálně typických formách.

Intenzifikace společenského reprodukčního procesu v jednotě jeho ekonomicko-technické, sociálně ekonomické, sociální, politické a ideologicko-duchovní stránky může být tedy považována za podstatný znak rozvinuté socialistické společnosti; chtěný společenský efekt individuálního a kolektivního úsilí v různých oblastech života vzrůstá, subjektivní síly se ve stále větší míře racionálně rozvíjejí a prosazují. Tato základní tendence jako nutný předpoklad a (v žádném případě spontánní) důsledek ekonomické výkonnosti socialistické společnosti je spojena s rozpornými tendencemi působícími proti intenzifikaci společenského života. Lze je v rozhodující míře vysvětlit podmínkami působení socialistických zákonů pod vlivem minulého i současného boje antagonistických společenských systémů a reprodukcí nesocialistických jevů v socialismu, která je s těmito podmínkami více či méně spojena. Asociální jednání, kriminalita,

egoismus a bezohlednost, ale též nedostatek pracovní disciplíny, malá výkonnost, pasivita a lhostejnost jsou v první řadě výrazem skutečnosti, že předností socialismu se v konkrétních oblastech společnosti neuplatňují ve svém celku a vnitřní souvislosti, že důležité principy, vztahy a zákony socialismu jsou nedostatečně zvládnuty, že jsou narušovány a deformovány. Takové jevy v chování jednotlivců a skupin poškozují subjektivitu a individualitu, vází potenciály živé a zpředmětněné práce na snižování působnosti destruktivních sil a působí i mimo tyto jednotlivce a skupiny demoralizujícím vlivem na snahu o výkonnost a na aktivně tvůrčí rozvíjení výkonnosti pracujících. Tyto negativní tendence lze překonat jen záměrným, plánovitým organizováním vlastní opakované zkušenosti občanů úspěšně spolupracujících při likvidaci koloběhu reprodukcijících se nesocialistických podmínek a způsobů chování, při důsledném prosazování podstaty socialistických vztahů v každodenní práci a v činnostech zaměřených na uspokojování konzumních potřeb, při sledování nejrozmanitějších zájmů.

- K nutné intenzifikaci životních procesů nelze ovšem dospět jen dalším redukováním faktorů, které ji brzdí. Zkušenost v oblasti předností socialismu, mezi něž patří sociální jistota, důsledné uplatňování výkonnostního principu, prosazování socialistické zákonnosti, plánovitost společenského vývoje a spolehlivost plánů, stabilita společenského života a perspektivy pro jednotlivce atd., je — jako osobní nebo komunikativně zprostředkovaný prožitek jiných — nutným, nepostradatelným, avšak nikoli dostatečným předpokladem k tomu, aby se dosáhlo něčeho víc než připravenosti k aktivitě. Reálné praktické chování ve smyslu intenzivního života, efektivního působení ve prospěch společnosti, aktivního chování orientovaného na výkon, je vázáno zejména na dvě podmínky:

Za prvé a zásadně jde o výše zmíněný faktor zkušenosti. To znamená, že je nutné prakticky se přesvědčit o shodě objektivního společenského a objektivního osobního zájmu na takovém aktivním chování. Převažují-li zkušenosti takového druhu, které ukazují, že materiální životní úroveň je například méně ovlivňována vlastním výkonem než obrátním využíváním různých možností k obohacení, že osobní zájmy lze tedy prosazovat obcházením nebo na úkor zájmů jiných lidí a společnosti, budou individuální schopnosti a snahy velmi pravděpodobně dále vynakládány společensky málo produktivním způsobem.

Za druhé ovšem platí, že zkušenosti, které stále víc potvrzují, že individuální zájmy směřují objektivně stejným směrem jako společenské a kolektivní požadavky, se musí — zprostředkovány diferencovanými formami ideologické práce — odrážet v názorech, přesvědčeních a hodnotových orientacích, které motivují k uvědomělému chování orientovanému na výkon v práci, k intenzivnímu čerpání a rozmnožování subjektivních předpokladů i objektivních možností k produktivnímu životu. Intenzivně žít dnes znamená podílet se například svým každodenním chováním v práci i mimo práci tím či oním způsobem záměrně a cílevědomě na řešení nejzávažnějších otázek lidstva, na zabezpečení míru a využívat přitom daných subjektivních a objektivních předpokladů. To ovšem předpokládá znalost hlubokých společenských souvislostí a místa, které v nich jednatel zaujímá, a rovněž zcela určité ideologicko-politické základní pozice.

2. K nutnosti a principům vědeckého výzkumu vědomí

Tato skutečnost je hlavním důvodem, proč je nutné mnohem koncentrovaněji než dosud zaměřit společenskovědní a zejména sociologické bádání na zkoumání duchovního života společnosti, na poznávání působnosti zákonů určujících vý-

voj masového vědomí v současných vnitřních i vnějších podmínkách socialismu, na analýzu produkce, změny a praktického přetváření obsahů vědomí jednotlivých sociálních skupin za socialismu. Společenský pohyb, který překonává převážně extenzivní růst, rozšířené opakování a kvantitativní rozšiřování daného, společenský pohyb, v němž dominují kvalitativní změny a intenzivní vývoj, je určován objektivními zákony socialistického výrobního způsobu. Tento pohyb však zároveň předpokládá specifickou kvalitu subjektivního faktoru. Máme na mysli společenské jednání, které se v socialistické praxi uskutečňuje na základě názorů, potřeb, požadavků a snah vznikajících pod vlivem socialistické ideologie a neustále kvalitativně překračuje skutečnost a z možného realizuje nejefektivnější variantu; představuje tedy uvědomělou tvůrčí činnost.

Bez masového prosazení odpovídajících ideologických obsahů v individuálním vědomí příslušníků různých sociálních skupin se přechod k převážně intenzivnímu typu společenské reprodukce s časovou úsporou odpovídající požadavkům hospodářské a sociální politiky nezdaří. Do té míry můžeme považovat široké vytváření společensky uvědomělých, aktivně tvůrčích životních orientací za klíčový článek intenzivního rozvíjení socialistického životního způsobu a dalšího kvalitativního i kvantitativního vývoje všech životních podmínek. „Vědomí a motivace lidí je a zůstává v socialismu rozhodujícím faktorem intenzifikace“ [Naumann 1982].

Jedním z nejdůležitějších úkolů sociologické vědy je proto studium zákonitosti duchovně ideologických procesů, účinného šíření socialistické ideologie, jakož i vypracování závěrů sloužících k vytváření společenské strategie i k praktické řídicí činnosti na různých úrovních a v různých oblastech společenského života.

Jak je tomuto úkolu třeba rozumět? Jde snad o rozvíjení nějaké speciální sociologické teorie vědomí a o specifické empiricko-sociologické analýzy vědomí? Nebo snad o silnější integraci duchovního faktoru do předmětů daných sociologických výzkumů? Jak se může subjektivní fenomén, jakým je vědomí, vůbec stát předmětem vědy? Je tímto předmětem ve svých objektivizovaných formách?

Jako obecný metodologický princip platí v první řadě toto:

Pokud se má duchovní faktor stát předmětem vědecké sociologické analýzy, musí být chápán zcela určitým způsobem, a to jako odvozený a zároveň neoddělitelný moment materiálního životního procesu společnosti.

Tato obecná základní premisa, která platí též pro marxistickou estetiku, etiku, psychologii, pedagogiku atd., však ještě nic neříká o tom, jak se duchovní faktor stává speciálním předmětem marxisticko-leninské sociologie. Vedle uvedených otázek ovšem vyvstávají ještě další: V čem spočívá specificky sociologický přístup k fenoménu vědomí? S jakými zákony zde má sociologie co činit? Diskuse o těchto otázkách a nalezení společného stanoviska představuje naléhavý aktuální úkol sociologie, a to ze dvou důvodů:

1. První důvod byl uveden již při charakteristice dosaženého stupně socialismu. Ovládnutí vědeckotechnického pokroku, vzestupu ekonomické výkonnosti a sociálně kulturního rozvoje závisí ve stále větší míře na působení duchovních hybných sil. Nejde jen o to, že jsou nutné vedením marxisticko-leninské strany formulované a vědecky odůvodněné konkrétní cílové strategie, společenské hodnoty a normy, které správně postihují žádoucí tendence pramenící ve společenském bytí a zabezpečují efektivitu společenského jednání. Jde o víc. Úměrně k pokračujícímu zrání socialistických společenských vztahů se stává rozhodující otázkou vývoje společnosti to, jak jsou poznatky, hodnoty a normy společenské ideologie masově přijímány individuálním vědomím, jak určují názory, hodnotové orientace a motivy lidí v každodenním životě, jak lidé sami

při praktickém osvojování životních podmínek spolupracují na zdokonalování společenských cílových představ, norem a hodnot.

Zkoumání toho, jak se vědecky zdůvodněná ideologie poprvé v dějinách stává každodenně působícím masovým vědomím, a to v diferencované podobě u různých sociálních skupin, se stává součástí požadavku kladeného na společenské vědy, které mají „přesvědčivě teoreticky odůvodnit socialismus jako reálný humanismus naší epochy, hluboce studovat jeho zákonitosti a hybné síly, jeho přednosti a hodnoty“ [Honecker 1981 : 91]. Pro vědomé utváření socialistické praxe jsou přitom zvlášť významné vědecké poznatky a) o mnohodimenzionální determinovanosti a působnosti socialistického vědomí, zejména o úloze materiálních podmínek při duchovních proměnách a o souvislosti vývoje sociálních struktur a vědomí; b) o spleti vztahů mezi společenským, třídním, skupinovým a individuálním vědomím v socialistické společnosti. Obojí poznatky, jak ještě ukážeme, jsou vysloveně sociologického rázu.

2. V celosvětovém třídním střetávání mezi oběma společenskými systémy má ideologický třídní boj své zvláštní a mimořádně závažné místo. Imperialismus, zatlačovaný stále víc do historické defenzivy, stupňuje ve všech směrech (a též ideologicky) svou agresivitu. Snaží se čelit stále výraznějšímu nedostatku orientace mas ve vlastním táboře, vyplývajícimu z naprosté vnitřní i vnější bezperspektivnosti systému, zpětným příklonem k duchovním hodnotám a „změnou hodnot“. Na základě tvrzení, že má na své straně „vyšší“ hodnoty, uskutečňuje zároveň kompaktní kontrarevoluční aktivity a ideologickou diverzi v táboře pokroku a míru. Při analýze těchto duchovních střetů, při zkoumání konkrétních procesů utváření vědomí, při studiu praktického působení idejí je nutno dále rozvíjet vědeckou ideologii vypracovanou klasiky marxismu-leninismu. Je to naléhavý požadavek doby, na jehož prosazení se podíli zejména sociologie. Mezi nejdůležitější úkoly patří odhalovat souvislost mezi teoretickými ideologickými systémy a ideologickými obsahy působícími v masovém vědomí, odkrývat jejich sepětí s ekonomickými, politickými a ideologickými společenskými podmínkami a též jejich relativní samostatnost v rámci daných konkrétních předpokladů spojených se sociálním časem, prostorem a se sociální strukturou. Je třeba odhalovat zákony a mechanismy, na jejichž základě dochází k přeměně společenských hodnot v intenzivně působící individuální hodnotové orientace.

Humanistické duchovní hodnoty socialistické společnosti (mír a zabezpečení existence budoucích generací, postupné vytváření beztřídní společnosti, sociální jistoty, rozvíjení individuality a bohaté uspokojování potřeb všech lidí, práce a iniciativa orientované ku prospěchu společnosti, práce jako prostředek a účel svobodného rozvoje osobnosti a společnosti aj.), zakotvené v ideologii dělnické třídy, jsou odrazem přednosti a vymoženosti reálného socialismu (reálné hodnoty) a zároveň objektivních vývojových nutností této společnosti při dalším prosazování historického poslání dělnické třídy (ideální hodnoty). Přijetí těchto společenských hodnot v individuálních hodnotových představách a životních orientacích, které vychází z pochopení, že neustálé zabezpečování, obnovování a zdokonalování, tedy realita přednosti socialismu závisí na osobních postojích a osobním jednání mnoha jednotlivců, podléhá různým určujícím vlivům.

V čem spočívá specifický příspěvek sociologie ke zkoumání těchto souvislostí? Jaký je její přístup k problému? Které aspekty tohoto problému jsou relevantní jako předmět sociologického zkoumání?

3. Duchovní faktor jako předmět sociologie?

Formování a výměna myšlenek, názorů, hodnot, norem, poznatků prostřednictvím duchovních činností a vztahů individuálních a kolektivních subjektů

vycházejí z materiální životní činnosti a odrážejí materiální společenské bytí lidí. Avšak tím, že vědomí poznávajícím a hodnotícím způsobem odráží materiální existenční podmínky a objektivní vztah lidí k těmto podmínkám, tj. objektivní zájmy daných subjektů, stává se zároveň předpokladem materiálního osvojování světa, ovlivňujícím cíle a prostředky. Pojmově je třeba rozlišovat duchovní činnosti (myšlení a citění, empirické a teoretické poznávání, usuzování a předvídání, hodnocení a vytváření norem, kladení cílů, zaměření na cíle atd.); duchovní vztahy (výměna duchovních činností prostřednictvím komunikace mezi různými subjekty); duchovní produkty (ideje, teorie, poznatky, názory, hodnoty, ideály atd. vzniklé na základě duchovní činnosti a její výměny); ideologické vztahy (hlavou „prošlé“ společenské vztahy, ideje, normy atd., přetvořené prakticko-duchovními vztahy lidí, tedy vztahy zprostředkované vědomím, odrazem objektivních zájmů, přičemž tyto prakticko-duchovní odrazy materiálních společenských vztahů jsou opět samy reflektovány v duchovních činnostech a produktech).

Funkci duchovního ve společenském reprodukčním procesu a jeho relativní samostatnost lze vysvětlit pouze tehdy, jestliže zároveň s jeho materiální určitostí postihneme jeho vnitřní dialektickou rozpornost, jeho strukturovanost a diferencovanost a též jeho bezprostřední samopohyb. Duchovní činnost, duchovní produkce a duchovní výměna jsou neoddělitelnou součástí každé materiální životní činnosti a jsou na ni nakonec vždy vázány. Tato vazba však není pouze přímá, ale je více či méně zprostředkována. Pro intenzifikaci společenských životních procesů v socialismu jsou tak mimo jiné příznačné dvě vzájemně dialekticky spjaté tendence: vývoj věd, umění, světového názoru a morálky probíhá v stále bezprostřednějším vztahu ke konkrétním podmínkám materiální a politické praxe a tato souvislost je úměrně k uvědomělému podílu širokých mas na utváření společnosti stále těsnější. Duchovní jako hybná síla společenského vývoje je současně stále důležitější; proniká nejen hlouběji do současných podmínek každodenní životní praxe, ale zároveň překračuje již získané zkušenosti. Vědomí plní svou zásadní úlohu tím, že poznává zákony přítomného a budoucího, že postihuje to, co má být, co zatím spočívá ve jsoucím a není dosud prakticky realizováno, že se tedy relativně odpoutává od bezprostředních, v materiální životní činnosti empiricky daných podmínek, když ideálně předjímá objektivní možnosti, alternativy budoucích činností a mezi rozpornými idejemi volí nejpříznivější variantu nutných změn. Vědeckotechnický pokrok odpovídající socialistickým požadavkům nelze realizovat bez duchovně tvůrčí činnosti, která vychází z praxe a zároveň se v jistém ohledu osvobozuje od dosavadního stavu. Tento samopohyb duchovního je sice relativní a v poslední instanci je právě jen reflexí rozpornosti materiálního společenského bytí, nicméně představuje závažný fakt.

V rozporné strukturovanosti a diferencovanosti vědomí nacházíme více rovin. Základní (a vzájemně jen relativně odlišitelné) existenční formy duchovního byly již uvedeny (duchovní jako proces, činnost, vztah a duchovní jako výsledek, produkt). Rozlišování mezi druhy, sférami, stavy vědomí a zde působícími rozpory, obvyklé ve filozofické literatuře, nebylo využito, i když je pro sociologické zkoumání významné. Zaměřuje se na diferencování vzhledem k objektům a formám odrazu a k funkcím duchovního. Pro vývoj a změnu duchovního je rozhodující — a zvláštní zájem sociologie proto vzbuzuje — rozpornost různých obsahů vědomí, která odráží rozpornost objektivní reality. Je to například rozpor mezi relativně stabilními hodnotovými představami získanými v minulosti a odrazy aktuálních požadavků, mezi zkušenostním věděním a teoretickými pohledy, mezi více a méně správnými odrazy, mezi reálnými a ideálními obrazy atd. Strukturní dimenzí, která je důležitá zejména pro sociologii, je dimenze

dialektiky společenských, kolektivních a individuálních duchovních procesů a produktů, tedy působení duchovních rozporů ve výměně mezi různými subjekty vědomí. Tato dialektika zasahuje přímo do prostřednictvím jednání realizovaného zprostředkování různých společenských strukturních a vývojových zákonů, které podle našeho názoru tvoří předmět marxistické sociologie. Duchovní je obecným momentem předmětu sociologie právě v této rozporné jednotě společenských, skupinových a individuálních procesů vědomí. To znamená, že obecnou a s každým konkrétním předmětem zkoumání znovu vyvstávající otázkou je otázka funkce a determinant určitých fenoménů společenského a individuálního vědomí. To platí zejména pro sociologické zkoumání „základních sociálních procesů při dalším utváření rozvinuté socialistické společnosti, a to v jeho objektivní zákonitosti a konkrétním průběhu ve specifických podmínkách NDR“ [Zentralen 1980].

Nutná záměrnost prosazování společenských zákonů socialismu zahrnuje osobitou roli společenské ideologie v podobě vědeckých programů, plánovitých cílů, hodnot a norem, stejně jako roli individuálního vědomí v podobě společensky orientovaných osobních životních cílů, vědomé pracovní motivace a tvůrčích myšlenek pracujících. Sociologické zkoumání problémů práce, rodiny, města, sociální struktury atd. atd. dosáhne očekávaného praktického efektu jen tehdy, zahrne-li obě tyto složky duchovního v té či oné míře do systému teoretických hypotéz a na základě vytvoření odpovídajících indikátorů i do empirického výzkumu. Je-li cílem sociologických výzkumů v NDR „odhalit příčiny, podmínky, a hnací síly pokračujícího společenského rozvoje a přispět k uskutečnění jednoty hospodářské a sociální politiky, jakož i k dalšímu rozpracování vědeckých základů řízení a plánování sociálních procesů“ [Zentraler 1980], znamená to také, že je třeba vždy zjistit objektivní význam subjektivních hybných sil a jejich vývojové tendence. Tyto objektivní hybné síly, tj. uvědomělost, plánovitost a organizovanost jednání, se však konstituují prostřednictvím takových obsahů společenského a individuálního vědomí, v nichž se správně odrazejí požadavky a zájmy společenského pokroku.

Pro plánování a řízení ideologicko-duchovních procesů, které zasahují do ekonomického, politického a sociálního vývoje, je zvlášť důležité, aby při zkoumání materiální společenské určeníosti každého vědomí byly postiženy relativně samostatné zákonité souvislosti existující v rámci duchovního životního procesu společnosti, zejména vzájemné vztahy mezi společenským a individuálním vědomím za socialismu.

Marxismus poprvé objasnil, že nejzazší zdroj individuálního vědomí leží mimo individuum a rovněž mimo duchovní sféru, tedy mimo ideové systémy společnosti. Tyto systémy však mají nutný zprostředkující a rovněž determinující význam pro individuální vědomí.

Způsob, jakým funguje vzájemné působení formování společenských ideologií a systémů vědomí na jedné straně a individuálního vědomí na druhé straně na různých stupních historického vývoje a v rámci konkrétních sociálně strukturních členění, je dosud málo prozkoumán. Nedostatečné jsou například znalosti o tom jak, prostřednictvím jakých sociálních transformací (např. hromadné sdělovací prostředky, vzdělání) vzniká — současně s vědomím lidí o jejich bezprostředních předmětných činnostech a mezilidských vztazích — též určité vědomí o podstatě společenských vztahů (více či méně správné či zkreslené). Málo prozkoumáno je rovněž to, jak se přitom proměňují společenské obsahy vědomí, normy a hodnotové systémy tříd.

A zde jsou právě velké úkoly pro sociologii: Jak, pod vlivem jakých materiálních a jiných životních podmínek je vědecký světový názor dělnické třídy masově osvojován v různých sociálních skupinách a proniká do každodenního

individuálního vědomí? Jak určité sociální skupiny jako kolektivní subjekty vytvářejí specifické společenské obsahy vědomí se specifickými funkcemi? Jak vzniká určité ideologicko-duchovní klima ve společnosti, ve velkých a malých skupinách? Jak individua prostřednictvím svého spolupůsobení nejen v malých skupinách, ale též jako členové velkých skupin vytvářejí společenské vědomí, formují sociální normy a veřejné mínění.

Hovoříme-li o vědomí ve spojení s kolektivními subjekty, je metodologicky účelné pečlivě rozlišovat jednotlivé aspekty. Vzhledem k dělnické třídě je například třeba rozlišovat:

— Třídní vědomí jako vědomí dělnické třídy o jejím historickém postavení a úloze, o jejích objektivních zájmech jako třídy, třídní vědomí jako adekvátní sebevědomí třídy ve formě neteoretických odrazů (umění, morálka), nesené marxisticko-leninskou stranou jako vedoucí silou.

— Sociálně typické, třídní situaci odrážející individuální vědomí příslušníků dělnické třídy (resp. určitých skupin dělnické třídy) na daném stupni historického vývoje, v určité zemi. To znamená sociálně typická, masová, pro třídu jako celek (nebo její oddíly) vzhledem ke konkrétním úkolům třídního boje charakteristická podoba a úroveň třídního vědomí (u většího či menšího počtu jednotlivců, nikoli u všech).

— Celek, suma existujících projevů individuálního vědomí uvnitř dělnické třídy nebo jejích určitých částí, skupin, včetně prvků buržoazní ideologie.

Výpovědi o všech třech aspektech vývoje vědomí dělnické třídy jsou významné pro řízení ekonomických, politických a sociálních procesů. Zároveň je třeba brát v úvahu, že při formování třídního vědomí dělnické třídy i při vývoji individuálního vědomí v této třídě působí vedle obecně platných zákonů duchovní produkce též specifické zákony. Tyto zákony, stejně jako mechanismy vzájemné souvislosti mezi oběma úrovněmi duchovního osvojování, vzájemného působení mezi různými subjekty vědomí je třeba přesněji analyzovat.

Takové otázky dosud nehrály v teorii marxistické sociologie a v konkrétních sociologických výzkumech větší úlohu. Individua a jejich chování, postoje, názory a motivy jsou ovšem rozhodujícím empirickým východiskem marxistické sociologie. Slovní projevy vědomí jedinců přitom slouží jako empirické indikátory ideálních fenoménů i neduchovních skutečností. Individuální je přitom vždy empirickým východiskem pouze je-li masové a opakující se. Předmětem zájmu je u konkrétních, jednotlivých případů to, co je na individuálním obecné, nutné, sociálně typické. Pro marxistickou sociologii jsou teoretickým východiskem výpovědi o podstatných společenských souvislostech a jejich konečné materiální determinovanosti.

Tak je tedy duchovní vždy zahrnuto do předmětové oblasti sociologického výzkumu. Vystávají zde však následující otázky: Za prvé, jak dalece je sociálně typické individuální vědomí také teoretickým předmětem sociologie, jak je bráno v úvahu při teoretických výpovědích o systému podmínek a zprostředkování určitých sociálních procesů (např. vývoje sociální struktury, rodiny, tendencí mobility, porodnosti, práce na směny atd.)? Za druhé, jak se stává nadindividuální, kolektivní, společenské vědomí předmětem sociologie? Jak se staví marxistická sociologie k výzkumu vědomí, jehož subjekty jsou třídy a jiné velké skupiny lidí?

Takové skupiny (odhlédneme-li od demografických a jiných statistických skupin) nelze chápat jako sumu individuí, jimiž jsou tvořeny, nýbrž jako celek vztahů těchto individuí, jako jejich vzájemnou akci. Právě při této vzájemné akci, která zároveň představuje vztah k jiným velkým skupinám při vytváření společenských vztahů, nutně vzniká nejen sociálně typické individuální vědomí.

Vytvářejí se i světové názory, politické ideje, estetické hodnoty, morální normy atd., které jsou vzhledem k individuům relativně samostatné.

Základní zákony vzniku a fungování těchto fenoménů společenského vědomí byly odkryty historickým materialismem. Historický materialismus se vyvinul jako obecná vědecká teorie ideologie a vědomí. Jaká věda však zkoumá konkrétní mechanismy vytváření daných typů třídního a masového vědomí, analyzuje proces prosazování zcela určitých norem a hodnot, sleduje vznik a úlohu různých ideologií ve společnosti a v rámci určité třídy, vysvětluje rychlé šíření těch či oněch společenských idejí? Je to právě sociologie, která by v úzké spolupráci se sociální psychologií měla hrát podstatnou úlohu při zkoumání takovýchto nadindividuálních duchovních procesů, jejichž nositeli jsou ovšem vždy jedinci.

4. Sociologie duchovních procesů?

Jestliže se marxistická sociologie doposud obracela k těmto otázkám jen ve výjimečných případech, bylo to dáno vývojovými kroky sociologického bádání a utváření sociologické teorie, které bylo zaměřeno v prvé řadě na analýzu základních materiálních procesů a struktur společnosti. Výjimkou jsou určité výsledky dosažené v oblasti výzkumu hromadných sdělovacích prostředků, sociologie vědy, sociologie kultury, výzkumu mládeže a v neposlední řadě sociologie vzdělání. A. Maier například ve své knize *Sociologie vzdělání* zkoumá vytváření a přeměnu společenských cílů výchovy a vzdělání v socialismu. V různých oborových sociologických teoriích jsou aspekty společenské ideologie více či méně intenzivně zkoumány. Avšak při popisu teoretické výstavby sociologie (např. ve slovníku marxisticko-leninské sociologie nebo v *Základech marxisticko-leninské sociologie*) a při charakteristice předmětu a úkolů sociologie nehrají úvahy o soustředěném výzkumu procesu duchovního života společnosti, systému společenského vědomí téměř žádnou roli. Nicméně je třeba očekávat, že vzhledem k praktickým požadavkům při dalším budování socialismu, k objektivně vzrůstající úloze subjektivního faktoru a vědomí ve všech společenských procesech se bude uvnitř marxistické sociologie konstituovat speciální sociologická disciplína, jejímž předmětem budou duchovní procesy.

Sociologie duchovních procesů by měla mít tři charakteristické znaky:

1. Její předmět a objekt by byl podstatně širší než samo duchovní, protože zákony vývoje vědomí nejsou primárně tvořeny žádnými vnitřními duchovními souvislostmi, ale spíše zapojením ideologicko-duchovního do materiálního životního procesu, do objektivních rozporů mezi zájmy tříd atd.

2. Neměla by co činit jen s determinovaností, závislostí a podmíněností společenského vědomí, ale v podstatné míře i s jeho funkcí, kterou plní při ekonomické, politické a sociální stabilizaci, resp. pokroku společnosti.

3. Nešlo by jen o společenskou ideologii ani pouze o vývoj individuálního vědomí. Musela by se zkoumat právě dialektika společenského a individuálního ve formování a fungování vědomí a úloha různých existenčních a organizačních forem společenského života v tomto procesu, duchovní stránka dialektiky chování a vztahů.

Při vytváření takové oborové sociologické teorie je ovšem třeba předem osvětlit řadu metodologických a metodických otázek. Jsou to například následující: Pomocí jakého empirického postupu lze adekvátně uchopit obsahy kolektivního, společenského vědomí, nejsou-li přímo identické se sociálně typickým individuálním vědomím? V jaké míře lze považovat různé druhy a typy praktického chování individuálních a kolektivních subjektů za indikátor pro společenské normy a hodnoty a pro individuální hodnotové orientace a motivy?

Bez ohledu na obtíže, které jsou s tím spojeny, je nutno respektovat dvě věci:

A. Při zakládání, provádění a hodnocení všech konkrétních sociologických výzkumů je třeba důsledně přihlížet ke skutečnosti, že socialismus je vytvářen vědomě jednajícími lidmi. Jde o integrovanou analýzu ideologických procesů, jejich podmíněnosti a funkce u všech konkrétních předmětů sociologického výzkumu.

B. Ve smyslu výše popsaného cíle by se mělo postupně přistoupit k soustředěnému, speciálnímu sociologickému zkoumání duchovních životních procesů v socialismu.

Předmětem zájmu přitom nemohou být jen zákony formování a funkce daných duchovních jevů ve společnosti jako celku, v jejích skupinách a oblastech. Analýzu existujícího stavu vědomí a jeho vědecké vysvětlení je třeba spojovat se stranickým a ze znalosti odpovídajících zákonů vycházejícím hodnocením toho, čeho bylo ve vývoji vědomí dosaženo. Takové hodnocení není abstraktně moralizující a nemůže probíhat nezávisle na diferencovaných předpokladech životních podmínek v různých sociálních skupinách.

Na základě hodnocení přítomnosti musí být odůvodněn také žádoucí stav duchovního života, o nějž se usiluje. Musí být uvedeny společensky nutné změny v obsahu a v sociálně typickém šíření společenské ideologie, ve vývoji norem a hodnot. To znamená, že je například třeba na základě teoretického zdůvodnění postihnout, jaké postoje k výkonnosti, jaké představy o rovnosti, jaké typy motivace, jaké kulturně duchovní nároky, jaké životní plány odpovídají současným podmínkám a požadavkům a jakým směrem se musí dlouhodobě a v masovém měřítku vyvíjet, aby byla realizována naše ekonomická a sociální strategie a zabezpečen bohatý rozvoj osobnosti všech lidí. Z praktického hlediska jsou přitom zvlášť významné spolehlivé výpovědi o společensky jednotných a o sociálně diferencovaných tendencích vývoje socialistického vědomí.

Je snad dostatečně zřejmé, že sociologický výzkum duchovních procesů nelze nikterak redukovat na analýzy vědomí. Jde naopak o jednotnou a k syntéze směřující analýzu následujících komplexních skutečností:

a) Je třeba zjistit, jak jsou rozloženy podstatné typy sociálního vědomí ve společnosti jako celku, v různých sociálních skupinách a ve specifických životních sférách. V této souvislosti jsou zajímavé jak různé ideologické typy (od typu maloburžoazně individualistického způsobu myšlení až po typ rozvinutého společenského vědomí a sebeuvědomění socialistické osobnosti), tak kulturní typy (které tak nazýváme jen vzhledem k tomu, že neexistuje jiný odpovídající pojem — máme na mysli typy rozdílné šíře a hloubky vzdělání, vědomí úrovně duchovní náročnosti, estetické vnímavosti). Ideologické i kulturní typy mohou částečně korespondovat se sociálně strukturními typy vědomí, v žádném případě je k nim však nelze jednoznačně přiřazovat. Právě to je třeba konkrétně zjistit. Empirický výzkum k tomu používá celého systému indikátorů. Rozhodujícím indikátorem pro vědomí je masové, opakované praktické chování individuálních a kolektivních subjektů.

b) Je třeba zkoumat, jak jsou tyto typy vědomí zakořeněny v materiálním životním procesu společnosti, jak lidé při osvojování a vytváření materiálních společenských předpokladů svého života mění i svůj duchovní svět. Je tedy třeba stanovit, jaké jsou přímé nebo nepřímé souvislosti mezi obecnými sociálně ekonomickými existenčními podmínkami, diferencovanými materiálními podmínkami práce, bydlení atd. a názory, snahami, postoji individuů a rovněž společenskými, kolektivními normami a vzory. Jak působí například sociální jistoty, princip výkonu, materiální blahobyt? Jelikož vědomí není determinováno materiálními podmínkami jako takovými, ale jejich praktickým osvojováním a utvářením, jsou, jak již bylo řečeno, činnosti a chování — například

chování vlastníků, které se projevuje vyšším pracovním výkonem — jako indikátory pro vědomí relevantní, zároveň jsou však zapojovány do analýzy jako determinanty vědomí. Materiální životní činnost existuje v neoddělitelném spojení s duchovní a duchovně praktickou činností vytvářející vědomí a ideologické vztahy. Proto je nutné při zkoumání determinace vědomí tuto celkovou souvislost postihnout a brát v úvahu specifickou váhu například politických, právních aj. ideologických vztahů a činností.

c) Důležitým úkolem je analýza vnitřních duchovních souvislostí ovládaných relativně samostatnými zákony, například analýza pro socialismus charakteristických vztahů mezi třídním vědomím dělnické třídy a sociálně typickým individuálním vědomím v dělnické třídě. V souvislosti s tímto problémem vystupuje do popředí mimo jiné mimořádně důležitá otázka vztahu mezi praktickou zkušeností a komunikací, účinností agitace a propagandy, funkce umění a literatury, úlohy hromadných sdělovacích prostředků, mechanismů utváření veřejného mínění, masových nálad, skupinově typických názorů a snah, obsahů vědomí lidí pod vlivem společenské ideologie. „Přetváření společenských poměrů je doprovázeno revolucí na poli kultury a ideologie, v níž se marxismus-leninismus stává vládoucí ideologií“ [Thesen 1982 : 38]. Je třeba zkoumat, jak tento proces probíhá, jak se vědecky zdůvodněná společenská ideologie stává „součástí každodenního života, co se stalo zvykem“ [Lenin 1967 : 487], může být chápáno jako něco, čeho bylo již dosaženo. Je též třeba osvětlit, jak se společenské normy a cíle mění působením životní praxe lidí.

d) Jako klíčovou otázku je třeba empiricky konkrétně zkoumat to, jak lidské vědcmi nejen odráží objektivní svět, ale také jej „tvoří“ [Lenin 1960 : 213]. Vědeckotechnický pokrok se například zcela specificky odráží v duchovně morální oblasti, ve vývoji zčásti velmi rozporných a zcela nových norem, hodnotových představ a potřeb. Zároveň však jeho tempo a směr v rozhodující míře závisí právě na těchto duchovních faktorech. To znamená, že jde o zkoumání příčin a účinků, neboť jen tak je přirozeně možné smysluplně hodnotit stavy vědomí, jichž bylo dosaženo, a vědecky postihnout směr vývoje vědomí.

To jsou náměty k vypracování sociologické teorie formování a funkce vědomí v socialistické společnosti. Taková teorie by se nerozvíjela jen jako oborová sociologická teorie nebo jako odvětví sociologie, nýbrž jako přímá součást obecné sociologické teorie. Neboť mimo svou obecnou funkci v dějinném procesu získává duchovní faktor v socialistické společnosti historicky změněný význam v systému mechanismů působení společenských zákonů. Je třeba konstatovat nejen to, že duchovní produkce je v socialismu — stejně jako materiální produkce — stále šířeji zespočtenšťována, ale i to, že právě duchovní život se současně vyznačuje pokračujícími procesy individualizace. Speciálně z této dialektiky zespočtenšťování a individualizace duchovních procesů vyrůstají rozhodující hnací síly celospolečenského vývoje a duchovní se stává podstatným kvalitativním faktorem intenzifikace socialistického životního způsobu.

Přeložil Ota Vochoč

Literatura

- Honecker, E.: *Bericht des ZK der SED an den X. Parteitag*. Berlin 1981.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, SNPL 1967.
Naumann, K.: *Diskussionsbeitrag auf der 5. Tagung des ZK der SED*. Neues Deutschland 27.—28. 11. 1982.
Thesen des ZK der SED zum Karl-Marx-Jahr 1983. Berlin 1982.
Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR 1981—1985. Einheit 1980, Nr. 12, s. 1217.